

CONSUMENTENBELEID : EEN WITTE VLEK OP DE EG-KAART*

Luc Huyse, Leen Petré, Stephan Parmentier

Het aantal Europese rechtsregels die op één of andere wijze ingrijpen in de situatie van de consument is groot. Zo kan de indruk ontstaan dat men reeds een flink eind op weg is naar een consumentenbescherming op Europees vlak. Toch blijft een echt consumentenbeleid ter hoogte van de EG grotendeels achterwege.

Dit artikel wil deze ontwikkeling bespreken en, waar mogelijk, verklaren. Hierbij valt de klemtoon op een rechtssociologisch element : de methode van regelgeving als belangrijke determinant voor de stagnatie of vooruitgang van het Europees consumentenbeleid. Aanvankelijk werkten de EG-instanties met methodes van regelgeving die in hun stroefheid de opbouw van een doeltreffend consumentenbeleid afremden. Sinds het midden van de jaren tachtig zijn twee alternatieven uitgewerkt : de dialoog tussen consumenten en producenten als basis voor regelgeving en, ten tweede, de produktie van Europese technische normen door de normalisatie-instituten CEN, CENELEC en ETSI. Het artikel plaatst beide opties in een breder kader : de EG waagt zich met haar alternatieven in een grijze zone tussen de private en de publieke rechtsorde. Het artikel gaat tenslotte na of de keuze van de EG voor regelgeving in de grijze zone ook kan leiden tot een consumentvriendelijker Europa.

Over het Europees consumentenbeleid is al veel inkt gevloeid (1). Dat wekt uiteraard de indruk dat deze sector van het EG-bedrijf een hoge vlucht genomen heeft. De werkelijkheid ziet er echter lichtelijk anders uit. Europese Raad en Commissie hebben weliswaar honderden maatregelen genomen die gevolgen hebben voor de verbruiker. Maar de meeste van deze beslissingen zijn te beschouwen ofwel als regulering van de mededinging en van het financieel verkeer in de Gemeenschap, ofwel als elementen van het landbouwbeleid ofwel als stappen in de opheffing van technische handelsbelemmeringen tussen de lidstaten. Een op de positie van de consument gericht beleid is in feite nauwelijks tot ontwikkeling gekomen.

Nagaan wat daarvan de achtergronden zijn is de bedoeling van dit artikel. Eerst komt er een schets van wat in de strikte zin van het woord als Europees consumentenbeleid gemerkt kan worden. Dan verplaatst de aandacht zich naar de factoren die de trage groei van dat beleid kunnen verklaren. Een derde punt behandelt de belangrijkste verschuiving die zich in deze sector van de EG-politiek heeft voorgedaan: de nieuwe, realistischere aanpak inzake de harmonisatie van wetgevingen. In dat laatste deel zal ook de verbinding gemaakt worden tussen de empirie en een aantal stellingen uit de sociologie van het recht.

1. VEEL INTENTIEVERKLARINGEN, WEINIG REALISATIES

1.1. Het allereerste begin

Tot zo'n vijftien jaar na de ondertekening van het Verdrag van Rome (1957) was er van officiële EG-zijde uitermate weinig belangstelling voor verbruikersaangelegenheden. Het enige wat te signaleren valt is de aanvaarding in 1962, door de Europese Commissie, van het Consumenten Contact Comité (2) als gesprekspartner. Dat Comité was opgericht door enkele Europese consumentenorganisaties om tot een bundeling van krachten te komen. Het zal na tien jaar comateus bestaan in 1972 ontbonden worden.

Een eerste betekenisvolle wending deed zich voor in de herfst van 1972: tijdens de topontmoeting van EG-staatschefs en -regeringsleiders in Parijs, op 19 en 20 oktober, kwam het thema van de bescherming van de consument voor het eerst expliciet ter sprake. Dat leidde in de twee, drie jaren die volgden tot een paar initiatieven. In 1973 werd er in de EG-ambtenarij plaats gemaakt voor een dienst die zich naast de zorg voor milieu en kernenergie ook met de bescherming van de verbruiker zou bezighouden. Daarnaast herrees, op 23 september 1973,

het Consumenten Contact Comité uit zijn as, nu onder de naam Consultatief Consumenten Comité (CCC). Een steviger structuur, kredieten van de Europese Commissie en de formele opname van vertegenwoordigers van de Europese consumentenbeweging moesten het herboren Comité een hoger rendement geven.

1.2. De consumentenprogramma's

Op 14 april 1975 dan werd het consumentenbeleid uitdrukkelijk op de politieke agenda van de EG geplaatst. Die dag maakte de Europese Raad in een resolutie, op voorstel van de Europese Commissie, een '*Eerste programma voor een beleid inzake bescherming en voorlichting van de consument*' bekend (3). Als richtsnoer voor het beleid somde de Raad een aantal rechten op die de consument moet kunnen realiseren : het recht op bescherming van zijn gezondheid en veiligheid, op bescherming van zijn economische belangen, op schadevergoeding bij aankoop of gebruik van goederen met gebreken, op voorlichting en vorming en op politieke vertegenwoordiging. Rond elk van deze rechten werd een reeks van acties aangekondigd. Deze intentieverklaring heeft tot op vandaag als een soort handvest in de publieke standpunten van de EG doorgewerkt. Aan de andere kant bleef zij jarenlang zonder concrete gevolgen. Tussen 1975 en het begin van de jaren tachtig viel de evolutie immers weer stil.

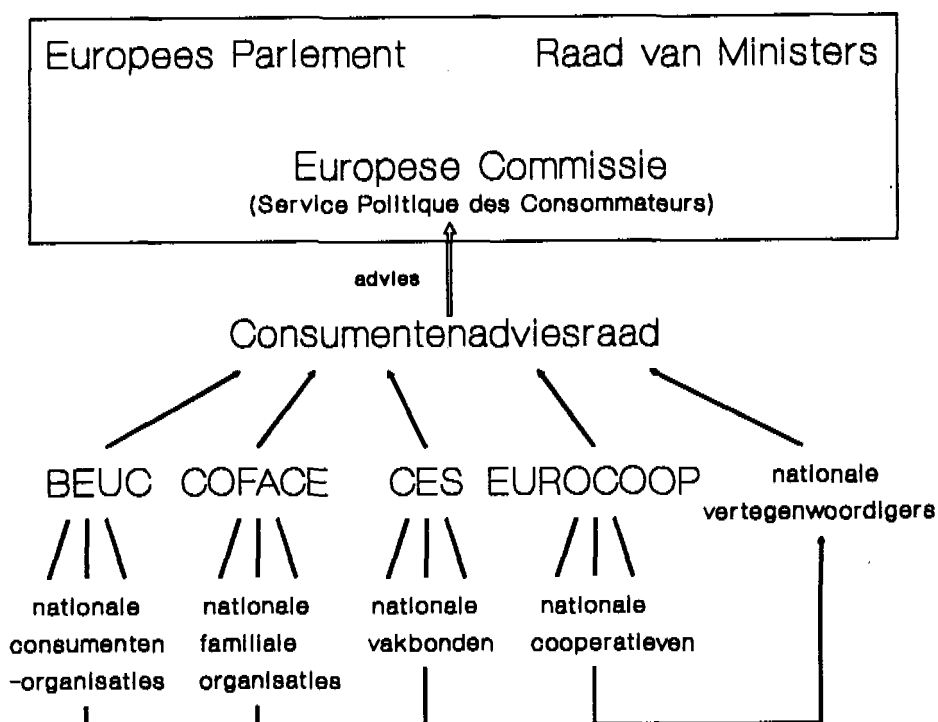
Vanaf 1981 kwam de gedachte dat de EG een waarachtig consumentenbeleid moest ontwikkelen in een stroomversnelling terecht. Op 19 mei 1981 stemde de Europese Raad een resolutie waarin de Commissie werd opgedragen het eerste programma inzake bescherming en voorlichting van de verbruiker te actualiseren. Het resultaat was het '*Tweede programma*', een aangepast handvest dus (4). Daarnaast werd de Dienst voor milieuzaken, kernenergie en consumentenbescherming omgevormd tot een heus Directoraat-Generaal, DG XI. In 1983 werd dan voor het eerst een ministerraad voor consumentenaangelegenheden bijeengeroepen. Later op het jaar roerde ook het Europees Parlement zich. In een resolutie, op 15 december 1983 gestemd, drukten de parlementsleden hun verontwaardiging uit over de vertraging die de realisatie van het tweede programma had opgelopen (5). Ook het jaar 1985 was, nog steeds op het programmatisch vlak, van groot belang. De Commissie bezorgde de Raad een document dat onder de titel '*Een nieuwe impuls voor het beleid inzake consumentenbescherming*' eigenlijk als een derde programma beschouwd moet worden (6). Dat leidde in de loop van 1986 en 1987 tot drie resoluties van de Europese Raad (7). Nog in 1985 had de Raad een meer algemene strategie-wijziging doorgevoerd, die een onmiddellijke weerslag zou hebben op de positie

van de verbruiker. De *'Nieuwe Aanpak'*, zoals deze bocht werd genoemd, verminderde de rol van de Commissie bij de strijd tegen technische handelsbelemmeringen en gaf meer gewicht aan de Europese normalisatie-instituten (8). De precieze betekenis daarvan komt later in het artikel uitgebreid aan bod, maar nu reeds kan gezegd worden dat de Nieuwe Aanpak tot een versnelde behandeling van voor de consument zeer gewichtige dossiers heeft geleid.

Voor de periode 1988-1991 zijn vier belangrijke evenementen te vermelden. De hervorming, op 22 december 1989, van het Consultatief Consumenten Comité is er één van. De ombouw was nodig omdat ten overvloede gebleken was dat het CCC in zijn toenmalige gedaante weinig dynamiek kon ontplooiën. Naast de Europese koepelorganisaties werd nu ook in de vertegenwoordiging van nationale verbruikersverenigingen voorzien, in de hoop dat hun aanwezigheid het CCC levenskrachtiger zou maken (zie figuur 1). Meteen werd ook de Nederlandse benaming gewijzigd in Consumentenadviesraad. Nog in 1989 is bij de Commissie de Service Politique des Consommateurs (SPC) opgericht. Hierin worden nu apart de consumentenzaken behandeld die voorheen samen met milieu- en kernenergiekwesties thuishoorden in Directoraat-Generaal XI. Bovendien is de SPC ook bevoegd om te adviseren in dossiers die in andere directoraten circuleren, maar een weerslag hebben op de verbruiker. Opnieuw is de bedoeling de aandacht voor en de coördinatie van consumentenangelegenheden te verhogen. Er was, ten derde, de lancering, op 28 maart 1990, van het *'Driejarig actieplan betreffende het consumentenbeleid in de EEG (1990-1992)'* (9). Van belang in het nieuwe plan is de omzetting van de oorspronkelijke 'rechten van de consument' in een aantal welomlijnde en concrete actieterreinen, die men de vier V's zou kunnen noemen: vertegenwoordiging van de consument in de beleidsvorming, voorlichting, veiligheid van de producten, verruiming van het aanbod van goederen en diensten door binnen de Gemeenschap het vrij verkeer ervan te vergroten. Van belang is, tenslotte, wat in december 1991 te Maastricht aan wijzigingen in de verdragstekst over de Europese Unie is aangebracht. Van diverse zijden was er - bij de voorbereiding van de top van Maastricht - op aangedrongen dat het nieuwe verdrag een aparte titel zou bevatten waarin de Gemeenschap bevoegdheden inzake consumentenbeleid zou krijgen. Steun voor deze claim was er vanwege BEUC, de CCC en een meerderheid van lidstaten. Die passus is er ook gekomen. Zo werd het consumentenbeleid een volwaardig onderdeel van het EG-beleid. Voorheen was er in het E.G.-verdrag - zelfs niet in de herwerking van 1987 (Europese Akte) - geen sprake van consumentenbescherming als apart beleidsterrein. Belangrijk is ook dat de nieuwe verdragstekst (die op 7 februari 1992 door alle lidstaten officieel is ondertekend) de bevoegdheden van het Europees Parlement heeft uitgebreid. Het is geweten

dat dit Parlement geneigd is om consumentvriendelijke maatregelen te ondersteunen.

Figuur 1. De positie van de Consumentenadviesraad.

1.3. Een eerste balans

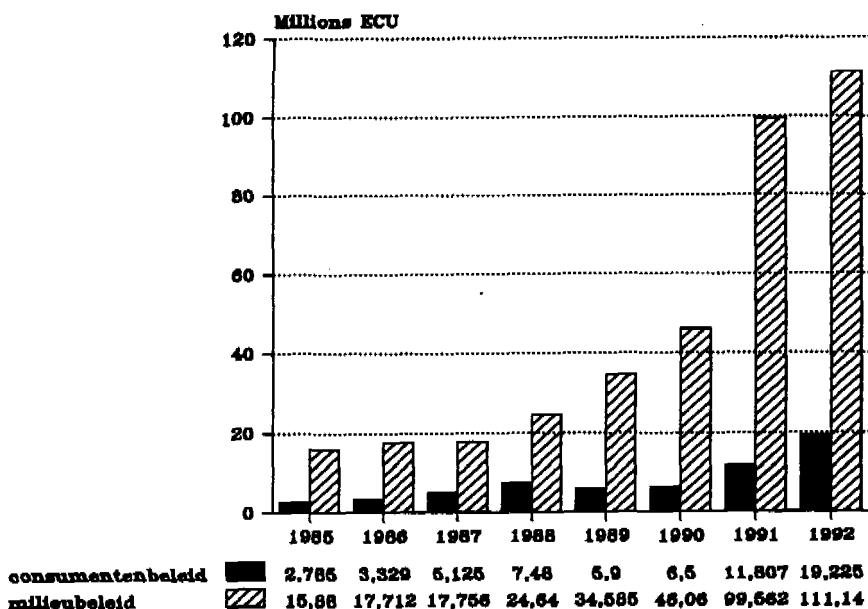
Zo te zien is er aan programma's voor en intentieverklaringen over het Europees consumentenbeleid geen gebrek. Maar daar staat, zeker tot in de tweede helft van de jaren tachtig, aan activiteiten en beslissingen bitter weinig tegenover. Het materiaal dat tot deze conclusie leidt, komt uit verschillende hoeken : zowel de Europese Commissie zelf als het Parlement hebben de diepe kloof tussen droom en werkelijkheid aangeklaagd; daarnaast levert ook het bekijken van de logistieke onderbouw van het beleid inzake verbruikersaangelegenheden een bevestiging op.

Er zit in de EG-documenten die het Europees consumentenbeleid evalueren nogal wat ambiguïteit. Soms verschijnen zegebulletins. Een voorbeeld daarvan is het door de Commissie in 1985 gepubliceerd rapport *'Tien jaren communautair beleid ten aanzien van de consumenten'* (10). Daarin is een indrukwekkende lijst van richtlijnen opgenomen die, naar het zeggen van het rapport, ter bescherming van de verbruiker werden uitgevaardigd. Maar de meeste van die richtlijnen zijn het produkt van de meer algemene EG-programma's, in het bijzonder van de acties die de opheffing van de technische handelsbelemmeringen moesten mogelijk maken. Deze EG-beslissingen zijn noch in hun oogmerk, noch in hun directe werking consument-gericht. Een indicatie daarvan is het feit dat bij de besluitvorming over deze richtlijnen het Consultatief Consumenten Comité zelden of nooit werd geraadpleegd. Een belangrijker gegeven is de vaststelling dat tal van EG-documenten zelf kritische bedenkingen over het consumentenbeleid van de Gemeenschap bevatten. In de preambule van het Nieuwe Impulsprogramma (1985) staat op bladzijde 2 te lezen: "De doelstellingen van de consumentenactieprogramma's werden bij lange na niet verwezenlijkt". Verder in deze tekst wordt de vraag gesteld waarom de resultaten van het consumentenbeleid zo ver achterbleven bij de verwachtingen die men in het begin van de jaren zeventig koesterde. In een brochure (van 1991) over de verbruiker in de EG is er sprake van "het niet echt snel vorderen van de consumentenbescherming in de Gemeenschap" (11). Er staan in dit document nog twee andere klachten: er ligt een te grote tijdsafstand tussen het indienen van een voorstel door de Commissie en de beslissing daarover door de Raad en EG-richtlijnen, die de verbruiker moeten beschermen, worden niet of veel te laat door de lidstaten in het eigen recht omgezet.

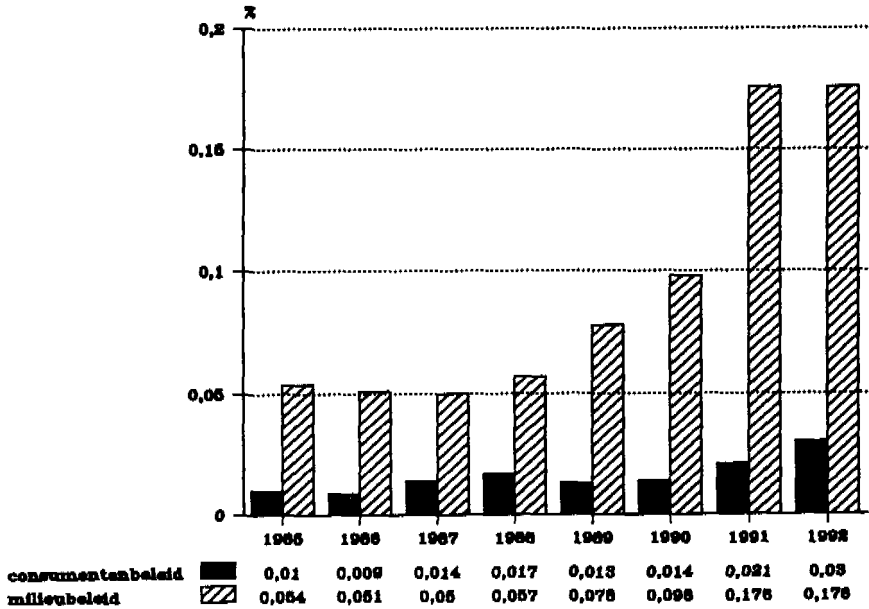
Welsprekender dan woorden zijn gegevens over de logistieke steun die aan het Europees consumentenbeleid in strikte zin wordt gegeven. In de *Service Politique des Consommateurs*, die in dat beleid een hoofdrol zou moeten spelen, werken een negentigtal ambtenaren waarvan minstens de helft stagiairs, tijdelijken, interimarissen. Dat is, gelet op de taken die deze dienst moet realiseren, veel te weinig (Goyens, 1991: 6). Over het budget voor consumentenbeleid, dat onder meer moet dienen om het studie- en advieswerk van de Europese verbruikersorganisaties te financieren, is moeilijker te oordelen. Het bedroeg in 1985 2.785.000 ECU en zijn evolutie was: 3.238.750 ECU in 1986, 5.125.000 ECU in 1987, 7.480.000 ECU in 1988, 5.900.000 ECU in 1989, 6.500.000 ECU in 1990 en 11.807.000 ECU voor 1991 (12). Voor 1992 had de Raad een drastische vermindering van het budget voor consumentenbeleid voorgesteld: het zou 60% lager liggen dan het bedrag van 1991. Die reductie is uiteindelijk, mede door het verzet van het Europees Parlement, niet doorgegaan.

Voor 1992 is een bedrag van ongeveer 19.000.000 ECU in het vooruitzicht gesteld. Om de werkelijke betekenis van deze bedragen te vatten zou men moeten kunnen vergelijken. Eén mogelijkheid bestaat erin te kijken naar het relatieve gewicht van de begroting voor consumentenzaken. Zij bedroeg in 1985 0,010% van het totaal beleidsbudget van de EG, in 1990 0,014%. In 1991 en 1992 zal dat aandeel respectievelijk 0,021% en 0,030% groot zijn. Er is tussen 1985 en 1991 dus een netto-aanwas van meer dan 100% , wat niet onbelangrijk is. Aan de andere kant slorpt het consumentenbeleid begrotingsmate slechts een uiterst kleine fractie op van wat de EG uitgeeft. Ter vergelijking : de dienst Milieuzaken die lange tijd administratief en budgettair aan de dienst Consumentenbeleid gekoppeld was, krijgt in 1992 een budget dat 0,176% van de EG-beleidsbegroting bedroeg (of bijna het zesvoudige van wat naar consumentenzaken gaat).

Figuur 2. Europees budget voor consumentenbeleid en milieubeleid (in absolute cijfers).

Figuur 3. Europees budget voor consumentenbeleid en milieubeleid (als percentage van het totale beleidsbudget).

2. WAAROM DIE GERINGE ONTWIKKELING ?

Dat het Europees consumentenbeleid zo traag groeide is aan factoren van zowel conjuncturele als structurele aard te wijten.

In het Verdrag van Rome was de ontwikkeling van op de verbruiker gerichte activiteiten niet uitdrukkelijk als programmapunt opgenomen. Daarmee ontbrak de politieke én juridische basis voor zo'n beleid.

Met hun Parijse oproep, in oktober 1972, om de consument meer aandacht te geven in de Gemeenschap hebben de EG-regeringsleiders en -staatschefs weliswaar de politieke vergrendeling weggenomen. Maar het te verwachten effect daarvan bleef lange tijd uit. De reden is simpel: op het moment dat de deur naar een consumentenbeleid werd opengezet sloeg het klimaat in de Gemeenschap om. In de jaren zeventig verslaptte de politieke wil om tot een snelle eenmaking van Europa te komen. Die algemene stagnatie in het EG-beleid koelde uiteraard ook de ijver om de bescherming van de verbruiker een

stevige Europese dimensie te geven. Een tweede, eveneens conjuncturele, ontwikkeling was een nog grotere rem op de uitbouw van een consumentenbeleid. Kort na de intentieverklaring van Parijs brak een zware economische crisis uit. De Europese Commissie schreef daarover zelf: "Het eerste consumentenprogramma werd goedgekeurd toen de economische groei, na de oliecrisis van 1973, vergeleken bij de jaren zestig sterk afnam; de goedkeuring van het tweede programma viel samen met de nawerking van de oliecrisis van 1978. Regeringen en bedrijfsleven hadden over beide programma's hun bedenkingen, omdat de kosten van deze regelingen een extra financiële belasting zouden betekenen op een ogenblik dat de gevolgen van de recessie reeds voelbaar werden" (13).

De andere rem was het ontbreken van een juridische basis (Krämer, 1986 : 9-12). Lange tijd was in EG-kringen de overtuiging aanwezig dat de Gemeenschap niet bevoegd was om inzake consumentenbescherming wetgevend op te treden. Opnieuw de Europese Commissie: "Een andere remmende factor (...) was het standpunt dat veel op dit gebied de zaak van de afzonderlijke regeringen en niet van de Gemeenschap was" (14). Daar zou pas echt verandering in komen met het in werking treden, in 1987, van de Europese Akte. Dit document belastte, in zijn artikel 100 A, de Commissie uitdrukkelijk met de opdracht in de EG-wetten die de interne markt betreffen, de consumentenbescherming in rekening te brengen en daarbij 'van een hoog beschermingsniveau' uit te gaan (15). Daarmee leek de weg naar meer en diepgaander EG-regulering in consumentenzaken open te liggen. Maar ook in deze kwestie wierp een evolutie van conjuncturele aard versperringen op. In een aantal lidstaten (in het bijzonder in Nederland, het Verenigd Koninkrijk, West-Duitsland, Denemarken) had de overheid in de loop van de jaren zestig en zeventig een ware reguleringsdrift vertoond, ook op het gebied van de bescherming en de voorlichting van de verbruiker. Deze bedrijvigheid zou in de jaren tachtig het Europees consumentenbeleid op een dubbele wijze bemoeilijken. Aan de ene kant maakte de regelverdichting in de lidstaten de harmonisering op Europees vlak veel ingewikkelder. Hoe omvangrijker de nationale wetgevingen, hoe moeilijker het werd om tot een supranationale gelijkschakeling te komen. De spectaculaire groei van het overheidsrecht in tal van Westerse landen riep, ten tweede, ook een tegenbeweging op. De vraag naar deregulering ging geleidelijk luider klinken. Nu had de dereguleringskreet weliswaar van meetafaan een meervoudige inhoud (Huysse, 1989 : 99-124). Voor sommigen was het genoeg dat er meer ascese kwam in het wetgevend optreden van regeringen en parlementen. Anderen wilden niet zozeer minder maar wel ander, voor de ondernemingen vriendelijker overheidsrecht. Regel-of wetsintrekking was hier dan gericht op twee groeipolen

van de overheidsregulering: de ene rond de factor arbeid, de andere rond waarden als welzijn, milieu, volksgezondheid, bescherming van de verbruiker. Veel van deze wetgeving staat immers haaks op de belangen van het bedrijfsleven. Van Doorn schrijft daarover: "... recente wetten of wetswijzigingen tenderen nagenoeg steeds naar een versterking van de positie van de tegenspelers van de ondernemer: de sollicitant, de werknemer, de gebruiker, de huurder, de consument en de koper" (1982: 185). Met deze welzijnsregulatie dringen niet-economische waarden en overwegingen in de onderneming binnen en dat is precies het doelwit waarop hier de vraag naar deregulering gericht is. Een enkele keer werd ook gepleit voor een radicale vermindering van het wettenarsenaal waarover de overheid beschikt. Maar wat de roep om deregulering ook aan inhoud had, hij schiep een onvriendelijk klimaat voor wie meer en krachtiger EG-regelgeving wou doen ontstaan op het vlak van de bescherming en de voorlichting van de verbruiker.

Naast de hinderpalen van conjuncturele aard oefenden ook structurele factoren een negatieve invloed uit op de plannen voor een EG-consumentenbeleid. Zo'n factor is de chronische bloedarmoede van de Europese verbruikersbeweging. Haar zwakte heeft haar verhinderd voldoende druk uit te oefenen op de agenda-vorming in de beleidsorganen van de EG. Daardoor valt beter te begrijpen waarom verbruikerskwesaties zo zelden enige prioriteit gekregen hebben. De oorzaken van de geringe slagkracht van de Europese beweging zijn veelvoudig. Er is vooreerst de versplintering ervan op Europees niveau. De EG-Commissie heeft vier koepelorganisaties erkend: BEUC (het Europees samenwerkingsverband van consumentenverenigingen), EUROCOOP dat de coöperatieven op supranationaal vlak overkoepelt, CES (de confederatie van vakverbonden) en COFACE dat gezinsorganisaties uit de lidstaten groepeerd. Alleen in het geval van BEUC heeft men te doen met een organisatie die op exclusieve wijze de verdediging van de verbruiker als oogmerk heeft. De overigen hebben nog andere, zelfs meer prioritaire doelstellingen. De belangen van deze vier zijn bovendien niet altijd gelijklopend en de verdeeldheid die daaruit volgt doet de Europese consumentenbeweging geen goed. Ook *binnen* de koepelorganisaties zijn er problemen, die de positie van deze verenigingen verzwakken. Het tekort aan middelen (mankracht, geld...) is er één van en zeker niet het minste. BEUC, bijvoorbeeld, beschikt slechts over twaalf personeelsleden. Daarmee moet een hele reeks van opdrachten gerealiseerd worden, bijvoorbeeld studiewerk, voorbereiding van adviezen, lobbying ter hoogte van de Raad en de Commissie, contacten met de leden van het EG-parlement. Daarnaast zijn er de spanningen tussen de nationale organisaties en de koepels. Meningsverschillen over de programmatische en tactische opstelling van de koepels liggen daaraan vaak ten

grondslag. Maar ook het onevenwicht, wat machtspositie en middelen betreft, tussen de Europese organisaties en sommige nationale verenigingen kan voor wijvingen zorgen. Zo is het niet zonder belang dat de Britse Consumers' Association vijftiengemaal meer personeelsleden telt dan BEUC (Goyens, 1991 : 2). Ook de aanzienlijke verschillen tussen nationale organisaties zijn een factor van betekenis. Met enige overdrijving zou men in dit verband van een noord-zuid tegenstelling kunnen spreken. De verbruikersverenigingen uit het noordelijk deel van West-Europa hebben over het algemeen hun rodageperiode al lang achter de rug, zij krijgen in eigen land erkenning en nu en dan ook subsidiëring en zij oefenen er een niet-onaanzienlijke invloed uit op de politieke en ambtelijke besluitvorming (16). In de zuidelijke regio ligt het precies andersom. De uitbreiding van de EG in de richting van Spanje, Portugal en Griekenland heeft voor de Europese consumentenbeweging bijgevolg een zekere verzwakking teweeggebracht. Nu zou men ervan kunnen uitgaan dat de relatief-grote macht van de organisaties uit het noorden de zwakke positie van de zusterverenigingen uit het zuiden kan compenseren. Dat is niet helemaal onwaar. Maar paradoxalerwijze heeft de slagkracht van de sterkste organisaties ook een negatieve invloed op de uitbouw van een Europees consumentenbeleid. Omdat deze drukkingsgroepen in hun thuisland voor de verbruiker een tamelijk hoog beschermingsniveau hebben weten te verwerven, leggen zij bij de bespreking van ontwerp-richtlijnen de lat vrij hoog. Dat vertraagt de produktie van EG-maatregelen. De nationale organisaties hebben bovendien de neiging om bij het lobbyen eigen kanalen te gebruiken en, bijgevolg, niet langs de Europese koepels te passeren, wat de ontwikkeling van een supranationale strategie bemoeilijkt. Twee andere remmende factoren van structurele aard vloeiden voort uit de meer algemene strategie die de Gemeenschap tot halfweg de jaren tachtig bij het eenmakingsproces heeft gevolgd. Voor de onderlinge aanpassing van de nationale wetgevingen was tot op het in voege treden van de Europese Akte, in 1987, eenstemmigheid in de Raad van Ministers vereist. Met dit procédé liep de besluitvorming, ook in consumentenzaken, grote vertraging op. Het voorbeeld bij uitstek is de richtlijn over huis-aan-huisverkoop. Een Commissievoorstel terzake werd op 29 januari 1977 ingediend. Er kon daarover geen unanimititeit bereikt worden. De Raad heeft de richtlijn pas op 20 december 1985 goedgekeurd. In de EG-brochure *'Consumentenbeleid in de interne markt'* staat daarover te lezen : "Dat wil zeggen dat één lid, dat door de harmonisering nadelen voor zijn eigen economie vreesde (...) door tegen te stemmen een beslissing kon blokkeren. Het gevolg was dus dat men het slechts op de kleinste gemene deler eens werd. Er werden honderd nieuwe normen vastgesteld in de individuele staten voordat er ook maar één enkele norm op Europees niveau kon

worden overeengekomen" (17). Daaraan heeft de Europese Akte van 1987, door de invoering van de regel van de gekwalificeerde meerderheid voor alle beslissingen die de interne markt betreffen, grotendeels verholpen. Nog een tweede strategiekeuze woog jarenlang op de voortgang van het consumentenbeleid. Aanvankelijk had de EG-Commissie gekozen voor een zo volledig mogelijke harmonisatie van wetgevingen. Dat was in vele gevallen veel te hoog gegrepen. Ofwel oversteeg de complexiteit van de dossiers de mogelijkheden van de Commissie, ofwel liepen de besprekingen vast in discussies over technische details. Met de Nieuwe Aanpak, in een resolutie van 7 mei 1985 door de Raad goedgekeurd, werd gekozen voor een realistischer scenario, dat de mogelijkheid opende om de besluitvorming, ook in kwesties van consumentenbescherming, in een hogere versnelling te jagen. Opnieuw de EG-brochure uit 1991: "Op basis hiervan worden nationale wettelijke voorschriften, bijvoorbeeld voor productie en marketing, niet meer tot in details door de Ministerraad geharmoniseerd, zoals tot nu toe het geval was. De desbetreffende richtlijnen definiëren nu veeleer alleen nog (...) fundamentele veiligheidseisen (...) waaraan producten moeten voldoen, om in alle landen van de Gemeenschap onbelemmerd op de markt te worden gebracht. De uitwerking van gedetailleerde technische normen voor de praktijk valt onder de verantwoordelijkheid van de deskundigen van de particuliere Europese normaliseringsinstellingen CEN en CENELEC" (18). Deze ingreep viel niet zomaar uit de lucht. Hij sloot aan op een veel bredere koerswijziging in het denken over regulering in het algemeen en over harmonisatie van wetgevingen in het bijzonder. Wij komen daar zo dadelijk op terug.

3. DE ZOEKTOCHT NAAR ALTERNATIEVE VORMEN VAN EUROPESE REGELGEVING

3.1. Een dubbele strategiewijziging

Met de '*Nieuwe Aanpak*' van begin mei 1985 lanceerde de Europese Raad van Ministers een nieuwe strategie voor de realisatie van de interne markt. De strijd tegen technische handelsbelemmeringen werd in een andere baan gestuurd. De realisatie van de interne markt werd nu minder nagestreefd via de weg van verstrekkende en gedetailleerde richtlijnen. Er werd gekozen voor soepeler procédés. Goederen die in orde zijn met de wetgeving van één van de lidstaten mochten van toen af vrij circuleren in de hele Gemeenschap. Harmonisatie was

hier niet langer nodig. Geen enkele lidstaat mocht de import van zulke producten verbieden of beperken, tenzij er voor de eigen bevolking problemen van veiligheid en gezondheid konden rijzen. Voor het vrij verkeer van goederen die de veiligheid en de gezondheid van de bevolking in gevaar kunnen brengen, bleef EG-ingrijpen wel noodzakelijk. Hier was en is harmonisatie noodzakelijk. Maar de Nieuwe Aanpak van mei 1985 ontwierp ook voor deze opdracht een eenvoudiger scenario. Van de EG-instanties werd niet meer verwacht dat zij, bij de uitvoering van hun harmonisatietaak, de route van een strikte en omvattende regulering zouden volgen. Voortaan was het hen toegestaan een alternatieve vorm van sturing te ontwikkelen : het werken met richtlijnen die slechts beginzelen zouden vastleggen, terwijl de omzetting van de principes in concrete voorschriften door derden in onderaanneming zou worden gerealiseerd. Dit procédé werd gekozen voor de harmonisatie van technische normen en is de laatste jaren uitgegroeid tot een belangrijk werkinstrument. Het is ongetwijfeld het stadium van de intenties ontgroeid. De Nieuwe Aanpak is niet in eerste instantie in functie van het consumentenbeleid ontworpen. Hij heeft een veel bredere reikwijdte. De tweede strategiewijziging daarentegen was specifiek gericht op een heroriëntatie van het consumentenbeleid. Al in mei 1981 - naar aanleiding van de publikatie van het tweede consumentenprogramma - had de Europese Raad van Ministers uitdrukkelijk gepleit voor de uitbouw van een echte dialoog tussen producenten en verbruikers. Formele onderhandelingen tussen deze twee gesprekspartners moesten leiden tot 'voluntary agreements' die dan eventueel de basis konden vormen voor EG-richtlijnen. Dit voorstel is na 1981 nog herhaaldelijk opnieuw geformuleerd.

Vooraleer voor beide veranderingen in tactiek wordt nagegaan wat de concrete weerslag is geweest op het consumentenbeleid is eerst de vraag naar de achtergronden van de dubbele strategiewijziging aan de orde.

Politiek realisme lag ongetwijfeld mede aan de basis van de eerste koerscorrectie. Het was de Europese beleidsverantwoordelijken, na een kwarteeuw Verdrag van Rome, duidelijk geworden dat de aanvankelijk gekozen strategie - volledige harmonisatie met behulp van omstandige richtlijnen - het eenmakingsproces afremde. Deze procedure was omslachtig en, bijgevolg, tijdrovend. Bovendien had men de complexiteit van zo'n operatie onderschat. Dat bleek onder meer bij de uitwerking van richtlijnen die een verbetering van de positie van de verbruiker moesten garanderen. Zo vermeldt de Commissie-brochure *Tien jaren communautair beleid ten aanzien van de consumenten* in haar bijlage IV dat in 1985 nog geen beslissing was getroffen over voorstellen die in 1977 waren ingediend.

Eind van de jaren zeventig was ook het besef gegroeid dat er voor het juridisch sturen van het eenmakingsproces meer én gevarieerder instrumenten ter

beschikking lagen dan oorspronkelijk was gedacht. Dat was nieuw. Lange tijd is in overheidskringen de staat beschouwd als het centrum van het normatieve universum en werd, bijgevolg, het overheidsrecht gezien als het middel bij uitstek om *social engineering* mogelijk te maken. Daaraan lag een dichotomische visie op het ontstaan van normen ten grondslag: er was de publieke regelgeving aan de ene kant en de private 'rechtsorde' aan de andere kant. In de officiële rechtsorde is 'de wet' het prototype: formeel te boek gesteld, geproduceerd door de organen van de staat en afdwingbaar door de uitvoerende en rechterlijke macht. Private regelgeving daarentegen ontstaat en wordt opgelegd in wat primaire en secundaire instituties wordt genoemd. Tot de eerste categorie behoren gezinnen, vriendengroepen, buurtgemeenschappen. Regelgeving in secundaire instituties wordt in de literatuur ook aangeduid met de term 'zelfregulering' en beschreven als het produkt van 'semi-autonome velden' (Moore, 1973) of 'private governments' (Macaulay, 1986) waarvan: bedrijven, scholen, ziekenhuizen, sportverenigingen, organisaties van beroepsgroepen goede voorbeelden zijn. Dit denken in dichotomische termen is aanvankelijk ook door EG-verantwoordelijken gehanteerd.

Geleidelijk is, zowel in wetenschappelijke als in politieke kringen, de gedachte doorgedrongen dat het opsplitsen van het normatief universum in twee, strikt gescheiden sectoren niet verdedigbaar is (Griffiths, 1986). Er is ingezien dat regelgeving een maatschappelijke activiteit is die zich over een heel continuüm van types uitstrekt. Tussen de 'public legal order' en de 'private legal order' ligt een uitgestrekte zone waarin zich vele normen bevinden die een gemengd karakter vertonen (Huyse, Parmentier, 1990). Wat men aan regels in deze grijze zone aantreft wordt met termen als 'quasi-wetgeving', 'soft law' en 'paralegale normen' aangewezen. *Quasi-wetgeving* verwijst naar de produkten van regelgeving door ambtelijke instellingen die in de te reguleren materies over een louter discretionaire bevoegdheid beschikken. Voorbeelden zijn: bestuursnota's, departementele instructies, omzendbrieven. Rechtsleer en rechtspraak zijn niet eensgezind in hun oordeel over de precieze rechtskracht van quasi-wetgeving, maar over het algemeen wordt haar een indirect juridisch effect toegekend (Ganz, 1987). *Soft law* is als begrip uit het internationaal privaatrecht afkomstig. In feite zit er in de term een *contradictio in terminis* (Van der Woude, 1988). Toch is het gebruik ervan wijd verspreid. In het internationaal recht verwijst *soft law* naar gedragsregels die juridisch weliswaar niet bindend zijn, maar wel juridische gevolgen ontleen aan de expliciet-geformuleerde intentie van de producenten ervan. Treffende voorbeelden zijn de OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen en de VN-richtlijnen ter bescherming van de consumenten (Borchardt, Wellens, 1987). *Quasi-wetgeving* en *soft law* zijn als for-

mules van alternatieve regelgeving in het Europees consumentenbeleid nauwelijks van betekenis. Onze aandacht gaat daarom integraal naar de techniek van de paralegale normen. De basiskenmerken van *paralegale normen* zijn dat zij (a) ontstaan op initiatief van of, minstens, met de steun van overheidsinstanties en (b) toegepast en afgedwongen worden door semi- of niet-publieke actoren. Men zegt daarom dat zij opereren 'in de schaduw van het recht' (Mnookin, Kornhauser, 1979). Gedragscodes ('codes of conduct'), modelcontracten, gentlemen's agreements tussen producenten en consumenten behoren vaak tot deze categorie van normen.

Dat paralegale normen als werkinstrument in het politieke bedrijf zijn doorgedrongen is niet los te zien van de roep om deregulering. De voorstanders van een radicale deregulering willen terugkeren naar een minimalistisch gebruik van de overheidswetgeving om meer ruimte te bieden voor normen van particuliere origine. (Dit pleidooi loopt parallel met andere, verwante heroverwegingsoperaties die gericht zijn op een fundamentele wijziging in de maatschappelijke ordening: privatisering van overheidsbedrijven, minder overheidszorg, meer zelfzorg. In al deze plannen komt één en hetzelfde 'grand schéma' te voorschijn: minder staat.) In het debat over de functies en dysfuncties van het overheidsrecht is echter vrij snel de mening verspreid dat een hoogontwikkelde samenleving niet straffeloos in haar wetgeving kan snoeien. De spectaculaire groei van het overheidsrecht is immers geen toeval, maar vloeit voort uit de naoorlogse evolutie van de maatschappelijke ordening. Bij het waarneembaar worden van de grenzen van de markt als ordeningsprincipe is de neiging ontstaan om de overheid corrigerend te laten optreden. Een tweede interventiemotief is met de geboorte van de verzorgingsstaat aan het werk gegaan: de overheid moest tussenkomen bij de verdeling van de welvaart. Zowel voor het opheffen van marktonvolkomenheden als voor de organisatie van een niet-marktconforme distributie van schaarse goederen is naar het recht als beleidsinstrument gegrepen. Hier liggen de bronnen van de overheidsregulering, zoals wij haar nu kennen (Huysse, 1989). De aarzeling van sommige politici om het overheidsrecht in omvang en reikwijdte te beperken heeft ook te maken met het besef dat een forse herwaardering van regelgeving van particuliere oorsprong de machtsverhoudingen in de samenleving drastisch kan wijzigen. De pleitbezorgers van de deregulering, zo zeggen zij, gaan er ten onrechte van uit dat individuen en groepen, die met elkaar omgaan buiten de beschermende koepel van het overheidsrecht, ongeveer evenveel gewicht hebben op het stuk van politieke macht, financiële draagkracht en status. Overheidsrecht vervangen door particuliere regelgeving kan bijgevolg schade berokkenen aan de zwakste groepen in de samenleving.

Paralegale normen zijn dus, gezien in het kader van het dereguleringsdebat, een aantrekkelijke formule. Zij dragen niet het stigma van overheidsrecht. Omdat zij niettemin opereren in de schaduw van dat recht vermijden zij bepaalde nadelen die aan normen van puur particuliere aard kleven. De formule is eerst in de lidstaten in trek gekomen en dan, in de loop van de jaren tachtig, ook op EG-niveau doorgedrongen.

3.2. Paralegale normen en de overheid

In de relatie tussen de overheid en de producenten van paralegale normen kunnen meerdere varianten aangetroffen worden. Twee ervan zijn relevant voor de analyse van het EG-consumentenbeleid. In een eerste type, dat wij *subcontracting* noemen, beperken de overheidsinstanties zich tot de omschrijving van de basisbeginselen (substantieve en procedurele) die een te ontwerpen regel of set van normen moet respecteren. De concrete uitwerking, ook wat de implementatie betreft, wordt overgelaten aan daartoe gemandateerde organisaties van particuliere aard. In feite vindt hier een delegatie van overheidsmacht plaats. De relatie die de EG-Commissie onderhoudt met de Europese normalisatie-instituten valt, zoals wij nog zullen zien, onder deze categorie. Een tweede type is *incorporatie*. In dit geval worden bestaande, niet-officiële normen integraal of gedeeltelijk door de overheid overgeplant naar de officiële rechtsorde. Dat kan zeer ver gaan: als de resultaten van onderhandelingen tussen particuliere organisaties algemeen verbindend verklaard worden voor de sector waarop zij betrekking hebben. In de wereld van de arbeidsverhoudingen is de collectieve arbeidsovereenkomst hiervan het prototype. Minder verre gaand is de operatie waarbij de overheid gedragscodes die berusten op afspraken tussen groepen met tegengestelde belangen, als vertrekpunt neemt voor wetgevend werk. In de sector van de EG-consumentenpolitiek zijn er twee voorbeelden te vermelden: de richtlijnen over de streepjescode en over de bijsluiters bij farmaceutische producten zijn gebaseerd op normen die de organisaties van producenten en van verbruikers samen hadden ontworpen. Regels hier behoren in hun ontstaan tot de grijze zone, in hun eindbestemming geheel of gedeeltelijk tot de officiële rechtsorde. De dialoog tussen producenten en consumenten waarvan sinds het begin van de jaren tachtig in tal van EG-documenten sprake is, is erop gericht paralegale normen op te leveren die de EG-instanties dan op een of andere manier kunnen incorporeren.

Nu de brede context geschetst is waarbinnen de EG-instanties op zoek zijn gegaan naar alternatieven voor overheidsrecht in strikte zin kan meer in detail nagegaan worden wat de concrete gevolgen op het vlak van het consumenten-

beleid zijn geweest. Eerst komt de dialoog tussen verbruikers en producenten aan de beurt, dan verplaatst de aandacht zich naar de werking van de normalisatie-instituten.

3.3. De dialoog tussen producenten en verbruikers

In een resolutie van 19 mei 1981 heeft de Europese Raad van Ministers de dialoog tussen producenten/verdelers en verbruikers expliciet als een alternatief voor EG-regelgeving voorgesteld. Het loont de moeite de Raad uitvoerig te citeren : "Alhoewel op nationaal en op communautair niveau regelend ingrijpen veelal geboden blijft (...) kan ook langs andere wegen een oplossing worden gezocht (...) zoals het tot stand komen van specifieke afspraken tussen de verschillende belanghebbenden, welke het voordeel zouden hebben aan de consument extra garanties te bieden op het gebied van behoorlijke handelspraktijken. De Commissie zal ernaar streven het opstellen en afsluiten van dergelijke afspraken te vergemakkelijken..." (19). Deze plannen zijn opnieuw ontvouwd in de consumentenprogramma's van 1986 en 1990. Het Economisch en Sociaal Comité van de EG heeft al in 1984 aangedrongen op het uitvaardigen van een kaderrichtlijn die een scenario voor de dialoog zou vastleggen (20).

Welke resultaten waren van de dialoogformule te verwachten? Voor het antwoord op die vraag kan men gaan kijken naar wat in een aantal lidstaten is gebeurd. Daar heeft de dialoog al enkele malen geleid tot de formulering van gedragsregels voor producenten en verdelers, soms ook tot afspraken die de beslechting van geschillen met de verbruikers moeten regelen (21). Veelal zijn de onderhandelingen gevoerd tussen wat men de natuurlijke tegenstanders zou kunnen noemen, de consumenten en de producenten van goederen en diensten. Een voorbeeld hiervan is het overleg dat in Nederland door verbruikers en producenten in het kader van de Commissie voor Consumentenaangelegenheden van de Sociaal-Economische Raad wordt gevoerd. Dit overleg heeft geleid tot akkoorden over 'algemene verkoopsvoorwaarden' voor verschillende sectoren van de economie, zoals de banken, de exploitanten van gas en water, de rijwielen- en automobiellindustrie. Eén enkele keer zijn de gedragscodes langs trilaterale weg tot stand gekomen. De overheid is dan de derde partner. Hier is het beste voorbeeld de onderhandelingen in Duitsland over produktinformatie, die het mogelijk hebben gemaakt dat de verbruiker een kwalitatieve vergelijking tussen produkten kan maken.

Op EG-vlak is de dialoog tussen bedrijfsleven en verbruikers nog niet tot stand gekomen, alle goede voornemens ten spijt. Wel hebben enkele Europese koepelorganisaties van producenten unilaterale gedragscodes ontworpen. Voor-

beelden hiervan zijn : de Code of Practice of the European Direct Selling Association, de European Code of Standards for the Advertising of Medicines en de EEC Code of Practice for the Marketing of Breast Milk Substitutes (Huysse, Parmentier, 1990). Maar in al deze gevallen zijn daaraan geen onderhandelingen met de consumentenbeweging voorafgegaan.

Als oorzaak voor het achterwege blijven van de dialoog is gewezen op het feit dat de verbruikersverenigingen zelf geweigerd hebben directe onderhandelingen met de producenten aan te gaan als er geen voorafgaandelijke waarborgen werden gegeven (Bourgoignie, 1987). Die gevraagde, maar niet geleverde waarborgen waren onder andere : de aanwezigheid van een betrouwbaar wettelijk kader voor de dialoog, de oprichting van een officieel controle-instituut dat de implementatie van de afgesproken gedragsregels zou opvolgen. Maar het probleem ligt dieper. De basisvoorwaarden die een vruchtbare dialoog mogelijk moeten maken, ontbreken op het Europees vlak. Geen van de kenmerken van het dialoog- of overlegmodel dat sinds de publikaties van Schmitter en Lehbruch 'neo-corporatistisch' wordt genoemd, is aanwezig (Schmitter en Lehbruch, 1979; Schmitter en Streeck, 1990). Er is geen scenario voor zo'n overleg afgesproken. Ook de vertegenwoordiging van de onderscheiden belangen is niet geregeld : er zijn geen precieze criteria vastgelegd, die bepalen wie toegang zou hebben tot eventuele onderhandelingen; er is zeker geen sprake van een door de overheid aan bepaalde organisaties verleend monopolie inzake belangenbehartiging. Bovendien is er een absoluut onevenwicht in de machtsverhoudingen tussen consumenten en producenten. De Europese consumentenbeweging is zwak en verdeeld en staat tegenover koepelorganisaties van producenten die over veel meer middelen beschikken. In die omstandigheden valt het te begrijpen dat voor de verbruikers de weg naar de dialoog momenteel onbegaanbaar is.

3.4. De normalisatie-instellingen als regelgevers, een tweede alternatief voor overheidsrecht in strikte zin (22)

Het EG-normalisatiebeleid is er op gericht Europese normen of standaarden vast te leggen voor bepaalde technische eigenschappen van een produkt of produktgroep, eigenschappen die betrekking hebben op kwaliteit, veiligheid, afmetingen, samenstelling en dergelijke. Deze normen, waaraan het bedrijfsleven zich kan binden, zijn van groot belang voor de Europese consument omdat zij een directe weerslag hebben op zijn gezondheid en veiligheid en op de deugdelijkheid van wat hij zich aanschaft.

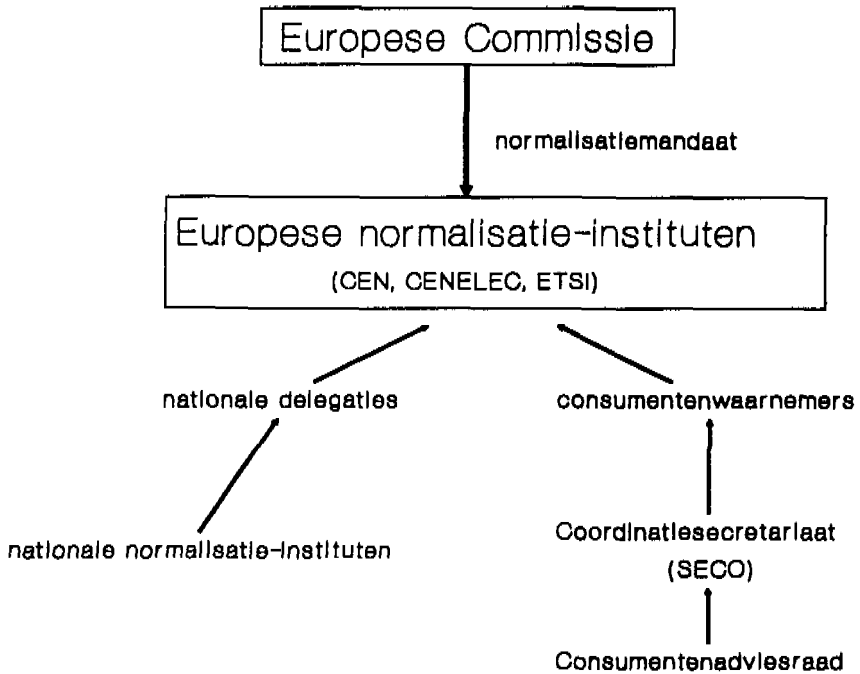
Het opstellen van technische normen, die richtinggevend zijn voor de producenten, dateert niet van gisteren. In tal van landen werken al decennialang nor-

malisatie-instituten die zich met deze taak hebben belast. Het gaat hier om particuliere, niet-gouvernementele organisaties die opereren met kredieten die door de aangesloten leden (bijna uitsluitend bedrijven) worden geleverd. In België, bijvoorbeeld, is dat het Belgisch Instituut voor Normalisatie (BIN). In 1961 is een eerste stap gezet in de richting van transnationale normen. Dat jaar is het Comité Européen de Normalisation (CEN) opgericht, een koepelorganisatie van normalisatie-instituten uit de EG- en EVA-landen. In 1973 ontstond het Comité Européen de Normalisation Electrotechnique (CENELEC) dat zich, zoals de naam het zegt, toeleegde op de opstelling van normen voor electrotechnisch materiaal (23).

Aanvankelijk waren er tussen de normalisatie-instituten en de EG-instanties geen directe banden. In de jaren zeventig zou dat veranderen. In haar strijd tegen technische handelsbelemmeringen ging de EG-Commissie richtlijnen uitvaardigen waarvan de bijlage aan CEN en CENELEC ontleende normen bevatte. Maar deze vorm van coöperatie bleef informeel tot begin november 1984. De dertiende van die maand sloot de EG-Commissie met CEN en CENELEC een officiële samenwerkingsovereenkomst (24). De reikwijdte van dat akkoord werd sprongsgewijze verruimd met het in voege treden van de Nieuwe Aanpak (mei 1985). De EG-instanties gaven nu -dat is hier al eerder geschreven- het opstellen van Europese normen helemaal in handen van CEN en CENELEC. De Commissie en de Raad beperken er zich voortaan toe in een richtlijn enkele essentiële vereisten inzake o.a. gezondheid, veiligheid en milieubescherming vast te leggen. De technische uitwerking wordt in onderaanneming gegeven aan de normalisatie-instituten, die daartoe telkens een formeel mandaat (en kredieten) van de Commissie krijgen.

Deze formule heeft een grote vlucht genomen. Tussen 1986 en 1990 heeft de Commissie, met de Nieuwe Aanpak als steunvlak, een tiental richtlijnen uitgevaardigd en dat gaf aanleiding tot een dertigtal mandaten aan de normalisatie-instituten die op basis daarvan in totaal zo'n 800 Europese normen formuleerden (25). Het succes van de nieuwe procedure blijkt nog uit andere ontwikkelingen. In 1988 is op voorstel van de Commissie een nieuw Europees normalisatie-instituut opgericht: ETSI dat bedrijvig is op het vlak van de telecommunicatie. Bovendien verscheen op 16 oktober 1990 een Groenboek over de Europese normalisatie waarin de Commissie bij CEN en compagnie aandrang voor 1 januari 1993 nog 800 Europese normen te ontwikkelen (26).

Figuur 4. De Europese normalisatie

De reeds uitgevaardigde Europese normen hebben betrekking op onder andere de veiligheid van speelgoed, de veiligheid van machines, kwaliteit en veiligheid van gastoestellen. In voorbereiding zijn Europese normen over de kwaliteit en veiligheid van sporttoestellen en liften. Deze voorbeelden laten goed zien hoe betekenisvol deze normen zijn voor de gebruiker. In feite is het normalisatiewerk de groeipool bij uitstek geworden van het Europees consumentenbeleid (Höll, 1984 : 1). Het is daarom van groot belang na te gaan hoe de besluitvorming verloopt en welke rol daarbij voor de consumentenbeweging is weggelegd. Een ontwerp van richtlijn moet voor advisering voorgelegd worden aan het Economisch en Sociaal Comité waarin ook de Europese consumentenorganisaties vertegenwoordigd zijn. Hier is er bijgevolg in principe een mogelijkheid tot interventie in de besluitvorming. Ook de Consumentenadviesraad (of in zijn oude benaming Consultatief Consumenten Comité) kan zijn stem laten horen. Maar analyse van de al uitgevaardigde Nieuwe Aanpak-richtlijnen wijst uit dat in deze regelgeving slechts zeer vage eisen geformuleerd worden. De vrijheidsmarge waarover de normalisatie-instituten beschikken is, met andere woorden,

aanzienlijk. Er is bovendien geen procedure voorzien waardoor de inhoud van de normen die zij opstellen achteraf op conformiteit met de Commissie-richtlijn getoetst kan worden. De invloed die de verbruikers in deze voorbereidende fase eventueel kunnen doen gelden is bijgevolg niet van doorslaggevende betekenis. De Europese consumentenbeweging zou dus aanwezig moeten zijn in de normalisatie-instituten zelf en dat is niet het geval. CEN, CENELEC en ETSI zijn samengesteld uit vertegenwoordigers van de nationale normalisatie-instellingen. Er is in CEN etc bijgevolg geen plaats voor vertegenwoordigers van Europese koepelorganisaties, noch van industriëlen, noch van verbruikers. Participatie van consumenten zou dus moeten lopen via de nationale normalisatie-instituten, instellingen die op hun beurt bijna uitsluitend bemand zijn door afgevaardigden en experts van het bedrijfsleven. Slechts in enkele landen (Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Denemarken) is werk gemaakt van een vertegenwoordiging van de plaatselijke consumentenorganisaties. In feite komt het hierop neer dat de EG-Commissie een belangrijk aspect van het consumentenbeleid in handen heeft gegeven van instanties waarin de producenten zowat alle ruimte hebben ingenomen. Komt daarbij dat de meest gebruikte procedure voor de vaststelling dat een produkt volgens de Europese normen is gemaakt, de auto-certificatie is : de producenten zelf stellen een verklaring van conformiteit op en brengen het EG-merkteken op hun produkt aan.

Van EG-zijde is wel gepoogd om de vertegenwoordiging van de consumenten in de normalisatie te verbeteren. Eind 1981 al kon de Commissie bekomen dat consumenten als waarnemers in de Europese normalisatie-instituten werden toegelaten (Krämer, 1986 : 261-262). Deze status van waarnemer kan echter niet als een werkelijke vertegenwoordiging beschouwd worden : er is geen stemrecht voorzien en ook de informatievoorziening is pover. In oktober 1983 sloot de Commissie met BEUC een overeenkomst waarin aan deze laatste de opdracht werd gegeven om inzake normalisatie de standpunten van de consumentenverenigingen te coördineren. Het samenwerkingsakkoord van 13 november 1984 tussen de Commissie en CEN/CENELEC bevatte ook een paragraaf over de participatie van de verbruikers. In opvolging daarvan is het SECO opgericht, een coördinatiesecretariaat waarin BEUC, COFACE, CES en EUROCOOP hun inspanningen in de kwestie van de Europese normalisatie proberen te bundelen. SECO beschikt echter slechts over twee deeltijdse medewerkers en krijgt van de Commissie niet genoeg geldelijke middelen om via de inzet van experts zijn stem in CEN/CENELEC/ETSI te laten horen. Sinds kort wordt er weer volop gepraat over de rol van de verbruikers in het normalisatiebeleid (27). In het al eerder vernoemde Groenboek (oktober 1990) schreef de Commissie dat vertegenwoordigers van consumentenorganisaties de gelegenheid moeten krijgen

te participeren aan de werkzaamheden van de normalisatie-instituten. De stelling van de Commissie was duidelijk: "Het Europese normalisatieproces moet opener worden met het oog op vergroting van de publieke belangstelling voor en het vertrouwen in Europese normen" (28). Een probleem is wel dat CEN, CENELEC en ETSI werken met delegaties van nationale normalisatie-instellingen, die hoofdzakelijk bestaan uit vertegenwoordigers van de nationale industrietakken. Participatie van verbruikers zou bijgevolg via nationale consumentenverenigingen en niet langs de Europese koepels moeten lopen. Het Groenboek voorzag echter de oprichting van een Europees normalisatiesysteem, dat in de echte zin van het woord supranationaal zou zijn. Zo zou ook de deelname van de verbruikers op Europees niveau tot volwaardig lidmaatschap versterkt kunnen worden. Het voorstel van de Commissie - één supranationale structuur - is echter radikaal afgewezen door CEN, CENELEC en ETSI (29). Het volwaardig lidmaatschap gaat dus niet door. Er is echter een tweede discussie gaande en hier is de inzet de uitbreiding van het aantal waarnemers van de verbruikers in de bestaande Europese normalisatie-instituten. Er circuleren in het debat twee visies: die van de Europese normalisatie-instituten en die van de Consumentenadviesraad. Gemeenschappelijk in hun blauwdrukken is het voorstel om het aantal waarnemers van consumentenzijde te verhogen én een door de Commissie en de EVA-landen gefinancierde instelling op te richten die de participatie van de consumenten op alle niveaus in de Europese normalisatie-instellingen zou oriënteren. De meningen lopen echter uiteen daar waar het de administratieve locatie van dit instituut betreft. De Consumentenadviesraad wil het los van CEN en CENELEC laten functioneren, om het zo een grotere autonomie te verlenen. De Europese normalisatie-instituten willen dat niet. Zelfs als in deze discussie de visie van de CCC het haalt, bekomen de consumenten nog niets meer dan een (weliswaar goed georganiseerd) waarnemerschap.

4. BESLUIT

Veel van wat de EG-instanties aan besluitvorming ontwikkelen heeft een weerslag op de positie van de consument. Maar meestal is er geen reden om te spreken van een op de verbruiker gericht beleid. Dat is, bijvoorbeeld, zo voor de beslissingen die het Europees landbouwbeleid oriënteren. Dat de consumentenorganisaties in dit kader geen rol van betekenis spelen kan betreurd worden, maar zal weinig verbazing wekken. In het geval van het Europees norma-

lisatiebeleid, dat in dit artikel als een belangrijke groeipool in het consumentenbeleid is beschreven, ligt de zaak iets anders. Een aantal richtlijnen zijn hier ontstaan met het uitdrukkelijke doel de veiligheid en de gezondheid van de verbruiker te beschermen. De afwezigheid van de nationale en supranationale consumentenbewegingen in dat normalisatiebeleid is bijgevolg niet zo vanzelfsprekend. Men kan dan ook besluiten dat het Europa van 1 januari 1993 ongetwijfeld de consumentvriendelijkheid zal missen die in zoveel EG-programma's is aangekondigd.

VOETNOTEN

- * Datum van aanvaarding : 25/2/1992
- (1) De geschriften over het Europees consumentenbeleid zijn in twee groepen onder te brengen. Aan de ene kant zijn er de publikaties die de EEG-stempel dragen. Soms gaat het om officiële documenten. De belangrijkste zijn : Raad van de Europese Gemeenschappen (25.4.1975) 'Resolutie van de Raad van 14 april 1975 betreffende een eerste programma van de Europese Economische Gemeenschap voor een beleid inzake bescherming en voorlichting van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 18 (C 92) : 1-16; Raad van de Europese Gemeenschappen (3.6.1981) 'Resolutie van de Raad van 19 mei 1981 betreffende een tweede programma van de Europese Economische Gemeenschap voor een beleid inzake bescherming en voorlichting van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 24 (C 133) : 1-12; Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *Mededeling van de Commissie aan de Raad. Een nieuwe impuls voor het beleid inzake consumentenbescherming*, Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen; Commissie van de Europese Gemeenschappen (3.5.1990) *COM (90) 98 def. Driejarig actieplan betreffende het consumentenbeleid in de E.E.G. (1990-1992)*, Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen. Van EEG-zijde zijn ook meer beschouwende teksten verschenen. Enkele voorbeelden : Lawlor, 1988; Van Miert, 1990. De tweede categorie omvat de publikaties van (nationale en supranationale) consumentenverenigingen en van academici. Prototypes hiervan zijn : BEUC, 1989; CES, 1991; COFACE, 1989; Goyens, 1991; Bourgoignie, 1988, Krämer, 1986, Mortelmans, 1987.
  - (2) Een asterisk bij de naam van een instelling geeft aan dat zij opgenomen is in de verklarende woordenlijst die bij dit artikel is gevoegd.
  - (3) Raad van de Europese Gemeenschappen (25.4.1975) *a.w.*

-
- (4) Raad van de Europese Gemeenschappen (3.6.1981) *a.w.*
  - (5) Europees Parlement (16.1.1984) 'Resolutie van 15 december 1983 over het consumentenbeleid in de Europese Gemeenschap', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 27 (C 10) : 75.
  - (6) Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *mededeling... a.w.*
  - (7) Raad van de Europese Gemeenschappen (5.7.1986) 'Resolutie van de Raad van 23 juni 1986 betreffende de toekomstige koers van het beleid van de Europese Economische Gemeenschap inzake de bescherming en de bevordering van de belangen van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 29 (C 167) : 1-2; Raad van de Europese Gemeenschappen (7.1.1987) 'Resolutie van de Raad van 15 december 1986 betreffende de integratie van het consumentenbeleid in de andere gemeenschappelijke beleidsvormen', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (C 3) : 1-2; Raad van de Europese Gemeenschappen (4.7.1987) 'Resolutie van de Raad van 25 juni 1987 betreffende de veiligheid van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (C 176) : 3.
  - (8) Raad van de Europese Gemeenschappen (4.6.1985) 'Resolutie van de Raad van 7 mei 1985 betreffende een nieuwe aanpak op het gebied van de technische harmonisatie en normalisatie', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 28 (C 136) : 1-9.
  - (9) Commissie van de Europese Gemeenschappen (3.5.1990) *a.w.*
  - (10) Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *Tien jaren communautair beleid ten aanzien van de consumenten : een bijdrage tot het Europa van de burgers*, Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
  - (11) Commissie van de Europese Gemeenschappen (1991) *Consumentenbeleid in de interne markt*, Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen : 35.
  - (12) De opgenomen gegevens zijn terug te vinden in de begroting van de Europese Gemeenschappen, onder de budgettaire rubriek 'verplichtingen' van het hoofdstuk beleidskredieten van de Commissie. De cijfers tot en met 1991 zijn definitief, voor 1992 betreft het cijfers uit een eerste budgetvoorstel. Zie : Europees Parlement (5.8.1985) : 423-1014; Europees Parlement (31.12.1985) : 423-1068; Europees Parlement (4.8.1986) : 97-339; Europees Parlement (30.3.1987) : 421-943; Europees Parlement (3.8.1987) : 39-73; Europees Parlement (16.8.1988) : 441-1026; Europees Parlement (26.9.1988) : 25-31; Europees Parlement (30.1.1989) : 449-1028; Europees Parlement (16.5.1989) : 27-31; Europees Parlement (29.1.1990) : 431-1023; Europees Parlement (12.3.1990) : 3-5; Europees Parlement (3.9.1990) : 37-

- 51; Europees Parlement (31.12.1990) : 31-35; Europees Parlement (4.2.1991) : 451-1357; Europees Parlement (8.7.1991) : 83-117; Europees Parlement (23.12.1991) : 17-31; Europees Parlement (23.12.1991) : 61; Europees Parlement (3.2.1992) : 479-1396.
- (13) Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *mededeling... a.w.* : 3.
- (14) *Id.* : 4.
- (15) Te vermelden valt dat de Akte de consumentenbescherming niet als een aparte beleidstopic behandelt. Dat thema zit als een soort aanhangsel in het hoofdstuk over de interne markt. Pas in de nieuwe verdragstekst van Maastricht is consumentenbescherming als beleidsdomein erkend.
- (16) Voor een beschrijving van de positie van de consumentenorganisaties in de lidstaten, zie het speciaal nummer van de *Journal of Consumer Policy* (Reich, 1984) en de BEUC-brochure *Consumer-Supplier Dialogue* (June 1989).
- (17) Commissie van de Europese Gemeenschappen (1991) *a.w.* : 31.
- (18) *Id.* : 31.
- (19) Raad van de Europese Gemeenschappen (3.6.1981) *a.w.* : 3.
- (20) Economisch en Sociaal Comité van de Europese Gemeenschappen (1984) *De dialoog consumenten-producenten : Advies*, Brussel : Economisch en Sociaal Comité.
- (21) Een overzicht is te vinden in het al eerder geciteerde nummer van de *Journal of Consumer Policy* en in de BEUC-brochure *Consumer-Supplier Dialogue*.
- (22) De informatie waarop deze paragraaf steunt, is afkomstig uit diverse bronnen : gesprekken met vertegenwoordigers van de Europese consumentenorganisaties (BEUC, COFACE, CES, EUROCOOP), de jaar-rapporten van hun coördinatie-secretariaat SECO en een aantal meer academische publikaties (Bosma, 1984; Höll, 1984; Joerges, 1988; Kramer, 1986; Mortelmans, 1987; Nicolas en Repussard, 1988; Overhoff, 1988; Supiot, 1986).
- (23) In het begin lag de produktie van Europese normen aan de lage kant. Tussen 1961 en 1982 kon CEN slechts 96 normen opstellen. CENELEC produceerde in de eerste tien jaar van zijn bestaan 37 normen. In de jaren tachtig is het tempo drastisch opgevoerd. CEN publiceerde in 1989 130 normen, CENELEC 126. (Deze gegevens zijn te vinden in : Commissie van de Europese Gemeenschappen (28.1.1991) 'COM(90) 456 def. Mededeling inzake de ontwikkeling van de Europese normalisatie door de

- Commissie ingediend op 16 oktober 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (C 20) : 1-35.)
- (24) CEN/CENELEC (13.11.1984) *General Guidelines for Cooperation between the Commission of the European Communities and the European Standards Institutions*, Brussels : The Joint European Standards Institution.
- (25) Commissie van de Europese Gemeenschappen (28.1.91) *a.w.*
- (26) *Id.*
- (27) Eén indicatie hiervan is de organisatie door de Nederlandse Consumentenbond van een internationaal congres over Consumer impact on European standardization (Amsterdam, 26 november 1991).
- (28) Commissie van de Europese Gemeenschappen (28.1.1991) *a.w.* : 19.
- (29) Commissie van de Europese Gemeenschappen (16.12.1991) *Mededeling COM(91) 521 def. Normalisatie in de Europese economie : vervolg op het Groenboek van de Commissie uit oktober 1990 ingediend op 16 december 1991*, Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

- BEUC** : Bureau Européen des Unions de Consommateurs. Deze Europese koepelorganisatie groepeerde nationale organisaties die enkel het behartigen van consumentenbelangen als doelstelling hebben.
- CCC** : Consultatief Consumenten Comité, in 1989 omgevormd tot Consumentenadviesraad. Voorziet de Europese Commissie van adviezen in consumentenzaken. Is sinds 1989 samengesteld uit vier vertegenwoordigers van elk van de Europese verbruikersorganisaties, zeventien afgevaardigden van nationale consumentenbewegingen en zes deskundigen in verbruikersaangelegenheden.
- CEN** : Comité Européen de Normalisation. De overkoepelende normalisatie-instelling. Groepeerde de nationale normalisatie-instituten uit de EG en de EVA.
- CENELEC** : Comité Européen de Normalisation Electrotechnique. Overkoepelende normalisatie-instelling voor de electrotechnische sector.
- CES** : Confédération Européenne des Syndicats. Europese koepel van nationale vakbonden.

-
- COFACE : Comité des Organisations Familiales auprès des Communautés Européennes. De Europese koepelorganisatie voor nationale gezins- en familiale groeperingen.
- CONSUMENTEN CONTACT COMITE : Voorloper van de CCC, met als leden de Europese koepels van verbruikersverenigingen, vakbonden, coöperatieven en gezinsorganisaties. Opgeheven in 1972.
- DG XI : Directoraat-Generaal XI. Administratieve eenheid van de Europese Commissie die tot begin 1989 bevoegd was voor milieuzaken, consumentenbelangen en nucleaire veiligheid.
- ESC : Economisch en Sociaal Comité. Adviesorgaan ten behoeve van de Europese Commissie en de Raad van Ministers. In dit orgaan zijn drie segmenten van de samenleving vertegenwoordigd : werkgevers, werknemers en 'algemene belangen'. Consumenten behoren tot deze laatste groep.
- ETSI : Europees normalisatie-instituut voor telecommunicatie.
- EUROCOOP : European Community of Consumers' Co-operatives. De Europese organisatie die nationale verbruikerscoöperatieven overkoepelt.
- EVA : Europese Vrijhandels Associatie. Oorspronkelijk opgericht als reactie op het ontstaan van de EG. Momenteel zijn nog enkel Finland, IJsland, Noorwegen, Oostenrijk, Zweden en Zwitserland lid.
- SECO : Secrétariat Européen de Coordination pour la Normalisation. Secretariaat opgericht door de Europese verbruikersorganisaties om de vertegenwoordiging van de consumenten in de Europees normalisatie-instituten te verzekeren.
- SPC : Service Politique des Consommateurs. Administratieve eenheid binnen de Europese Commissie die sinds 1989 bevoegd is voor consumentenzaken.

BIBLIOGRAFIE

- BEUC (1989) *Consumer-Supplier Dialogue : BEUC 157/89*. Brussels : Bureau Européen des Unions de Consommateurs.
- Bosma, F.A. (1984) *Final Report for the Attention of DG XI. International Standardization and Consumer Interest*. Heelsum.

- Borchardt, G., K. Wellens (1987) 'Soft law in het gemeenschapsrecht', *Sociaal-Economische Wetgeving*, 35 (11) : 663-727.
- Bourgoignie, T. (1987) 'Consumer Law and the European Community. Issues and Prospects', pp. 89-261 in Bourgoignie, T., D. Trubek (eds.), *Consumer Law, Common Markets and Federalism in Europe and the United States*. Berlin/New York : Walter de Gruyter.
- Bourgoignie, T. (1988) *Eléments pour une théorie du droit de la consommation*. Bruxelles : Story Scientia.
- CEN/CENELEC (1984) *General Guidelines for Cooperation between the Commission of the European Communities and the European Standards Institutions*. Brussels : The Joint European Standards Institution.
- CES (1991) *Programme de la CES en matière de consommation et du cadre de vie*. Bruxelles : Confédération Européenne des Syndicats.
- COFACE (1989) *Propositions de la COFACE pour une réforme du CCC*. Bruxelles : Comité des Organisations Familiales auprès des Communautés Européennes.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *COM(85) 314 def. Mededeling van de Commissie aan de Raad. Een nieuwe impuls voor het beleid inzake consumentenbescherming*. Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1985) *Tien jaren communautair beleid ten aanzien van de consumenten : een bijdrage tot het Europa van de burgers*. Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1990) *COM(90) 98 def. Driejarig actieplan betreffende het consumentenbeleid in de E.E.G.(1990-1992)*. Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1991) *Consumentenbeleid in de interne markt*. Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1991) 'COM(90) 456 def. Mededeling inzake de ontwikkeling van de Europese normalisatie door de Commissie ingediend op 16 oktober 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (C 20) : 1-35.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1991) *Mededeling COM (91) 521 def. Normalisatie in de Europese economie : vervolg op het Groenboek van de Commissie uit oktober 1990 ingediend op 16 december 1991*. Brussel : Commissie van de Europese Gemeenschappen.

-
- Economisch en Sociaal Comité van de Europese Gemeenschappen (1984) *De dialoog consumenten-producenten : Advies*. Brussel : Economisch en Sociaal Comité.
- Europees Parlement (1984) 'Resolutie van 15 december 1983 over het consumentenbeleid in de Europese Gemeenschap', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 27 (C 10) : 75.
- Europees Parlement (1985) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1985', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 28 (L 206) : 1-1247.
- Europees Parlement (1985) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1986', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 28 (L 358) : 1-1343.
- Europees Parlement (1986) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1986', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 29 (L 214) : 1-339.
- Europees Parlement (1987) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1987', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (L 86) : 1-1235.
- Europees Parlement (1987) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 1 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1987', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (L 211) : 1-73.
- Europees Parlement (1988) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1988', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 31 (L 226) : 1-1357.
- Europees Parlement (1988) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 1 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1988', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 31 (L 265) : 1-31.
- Europees Parlement (1989) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1989', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 32 (L 26) : 1-1375.
- Europees Parlement (1989) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 1 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1989', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 32 (L 132) : 1-69.

-
- Europees Parlement (1990) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 33 (L 24) : 1-1177.
- Europees Parlement (1990) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 1 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 33 (L 62) : 1-6.
- Europees Parlement (1990) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 2 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 33 (L 239) : 1-61.
- Europees Parlement (1990) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 3 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1990', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 33 (L 381) : 1-35.
- Europees Parlement (1991) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1991', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (L 30) : 1-1523.
- Europees Parlement (1991) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 1 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1991', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (L 179) : 1-143.
- Europees Parlement (1991) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 2 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1991', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (L 353) : 1-31.
- Europees Parlement (1991) 'Definitieve vaststelling van de gewijzigde en aanvullende begroting nr. 3 van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1991', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 34 (L 353) : 33-79.
- Europees Parlement (1992) 'Definitieve vaststelling van de algemene begroting van de Europese Gemeenschappen voor het begrotingsjaar 1992', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 35 (L 26) : 1-1575.
- Ganz, G. (1987) *Quasi-legislation. Recent Developments in Secondary Legislation*. London : Sweet & Maxwell.
- Goyens, M. (1991) *Représentation et participation des consommateurs aux modes de décision*. Louvain-la-Neuve : Centre de droit de la consommation.

- Griffiths, J. (1986) 'What is Legal Pluralism?', *Journal of Legal Pluralism*, (24) : 1-55.
- Höll, S. (ed.) (1984) *European Consumers and European Standardization*. Brussels : Secretariat for Co-ordination.
- Huysse, L. (1989) *De kleur van het recht*. Leuven : Kritak.
- Huysse, L., S. Parmentier (1990) 'Decoding Codes : the Dialogue between Consumers and Suppliers Through Codes of Conduct in the European Community', *Journal of Consumer Policy*, 13 (3) : 253-272.
- Joerges, C. (1988) 'The New Approach to Technical Harmonization and the Interests of Consumers : Reflections on the Requirements and Difficulties of a Europeanization of Product Safety Policy', pp. 175-225 in Bieber, R., R. Dehousse, J. Pinder, J.H.H. Weiler (eds.), 1992 : *One European Market? A Critical Analysis of the Commission's Internal Market Strategy*. Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft.
- Kramer, L. (1986) *EEC Consumer Law*. Brussels : Story Scientia.
- Lawlor, E. (1988) *Keuzevrijheid en economische impuls. De taak van het Europese consumentenbeleid*. Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Macaulay, S. (1986) 'Private Government', pp. 445-518 in : Lipson, L., S. Wheeler (eds.), *Law and the Social Sciences*. New York : Russell Sage Foundation.
- Mnookin, R., L. Kornhauser (1979) 'Bargaining in the Shadow of the Law. The Case of Divorce', *Yale Law Journal*, 88 (5) : 950-997.
- Moore, S. (1973) 'Law and Social Change. The Semi-Autonomous Social Field as Appropriate Object of Study', *Law and Society Review*, 7 (4) : 719-746.
- Mortelmans, L.J.M. (1987) 'EEG-Mimumum-harmonisatie en consumentenrecht', *Tijdschrift voor consumentenrecht*, (3) : 175-186.
- Nicolas, F., J. Repussard (1988) *Gemeenschappelijke normen voor de bedrijven*. Luxemburg : Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Overhoff, R.W. (1988) 'De Europese 'Technologische Gemeenschap', normalisatienormen en nationale wetgeving', *Regelmaat*, 3 (1) : 9-14.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1975) 'Resolutie van de Raad van 14 april 1975 betreffende een eerste programma van de Europese Economische Gemeenschap voor een beleid inzake bescherming en voorlichting van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 18 (C 92) : 1-16.

- Raad van de Europese Gemeenschappen (1981) 'Resolutie van de Raad van 19 mei 1981 betreffende een tweede programma van de Europese Economische Gemeenschap voor een beleid inzake bescherming en voorlichting van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 24 (C 133) : 1-12.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1985) 'Resolutie van de Raad van 7 mei 1985 betreffende een nieuwe aanpak op het gebied van de technische harmonisatie en normalisatie', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 28 (C 136) : 1-9.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1986) 'Resolutie van de Raad van 23 juni 1986 betreffende de toekomstige koers van het beleid van de Europese Economische Gemeenschap inzake de bescherming en de bevordering van de belangen van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 29 (C 167) : 1-2.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1987) 'Resolutie van de Raad van 15 december 1986 betreffende de integratie van het consumentenbeleid in de andere gemeenschappelijke beleidsvormen', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (C 3) : 1-2.
- Raad van de Europese Gemeenschappen (1987) 'Resolutie van de Raad van 25 juni 1987 betreffende de veiligheid van de consument', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 30 (C 176) : 3.
- Reich, N., L.J. Smith (eds.) (1984) 'Special Issue : Implementing the Consumer-Supplier Dialogue through Soft Law ?', *Journal of Consumer Policy*, 7 (2).
- Schmitter, P., G. Lehbruch (eds.) (1979) *Trends Toward Corporatist Intermediation*. Beverly Hills : Sage.
- Schmitter, P., W. Streeck (1990) *Organized Interests and the Europe of 1992. Paper Prepared for a Conference on 'The United States and Europe in the 1990's : Trade, Finance, Defense, Politics, Demographics and Social Policy'*. Washington D.C. : American Enterprise Institute, March 6-8 1990.
- SECO (1984) *Report on the Participation of European Consumers in European Standardization BEUC/211/84*. Brussels : Bureau Européen des Unions de Consommateurs.
- SECO (1985) *Report on Standardization STD/20/85*. Brussels : Secretariat for Co-ordination.
- SECO (1987) *Annual Report on Consumer Participation in European Standardization STD/43/87*. Brussels : Co-ordination Secretariat.
- SECO (1987) *Annual Report on Consumer Participation in European Standardization STD/144/87*. Brussels : Co-ordination Secretariat.

-
- SECO (1988) *Annual Report on Consumer Participation in European Standardization STD/86/88*. Brussels : Co-ordination Secretariat.
- SECO (1989) *Annual Report on Consumer Participation in European Standardization STD/85/89*. Brussels : Co-ordination Secretariat.
- SECO (1990) *Annual Report on Consumer Participation in European Standardization STD/152/90*. Brussels : Co-ordination Secretariat.
- Supiot, A. (1986) *Delegalisation and Normalisation, E.U.I. Working Paper nr. 86/235*. Florence : European University Institute.
- Van Der Woude, M. (1988) 'Soft law in het gemeenschapsrecht, Verslag van de jaarvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Europees recht', *Sociaal-Economische Wetgeving*, 36 (4) : 243-248.
- Van Doorn, J.A.A. (1982) 'Maatschappelijke krachten achter regulering, een rechtssociologische bijdrage', *Beleid en Maatschappij*, 9 (8) : 182-189.
- Van Miert, K. (1990) 'De Europese Consument en de grote markt', *Doelstelling* 92, (10) : 1.